

Varga Csaba¹

beszélgetése Samu Mihállyal, az ELTE ÁJK emeritus professzorával 2003. január 17-én

- Tisztelettel kérném professzor úrtól,² hogy emlékezzünk vissza közösen szakmai életének különböző szakaszaira.³ Ezek közül esetleg történelmileg már az is érdekes idő, amikor hallgató volt. Például arra, hogy miként érzékelte a bennünket itt és most érdeklő nagy jogbölcseleti, jogelméleti, saját korában marxista világot; hogyan látta azokat a szakembereket, akikkel esetleg már tanulmányai során hallgatóként találkozott, esetleg más intézményeket, azokban szerepet játszó későbbi kollegákat, az egész világot, egy majdani jogelméletes szemével? A legjobb lenne talán, ha az életedben jelentős korszakokonként haladhatnánk előre, így örökítve meg emlékeidet.

- Induljunk hát ki abból, hogy népi kollégista voltam, és a politikától kezdtek elfordítani bennünket. Mint mondták, a szakma felé kell orientálódni, s a szakmai orientáció úgy alakult,

¹ Professor emeritus, PPKE JÁK Jogbölcseleti Intézete / Kutató professor emeritus, MTA TK Jogtudományi Intézete

² Samu Mihály (1929–2015) budapesti jogfilozófus professzor, tanszékvezető (1964–2000); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Samu_Mihály (2016. február 15.).

³ Varga Csaba témavezetésével »Elméleti jogi gondolkodás a II. világháború után: Magyarországi tapasztalatok – közép- és kelet-európai összefüggésben« munkacímrel 2000–2003-ban T032156. számú projektum gyanánt OTKA-kutatás zajlott, melynek eredménye számos feldolgozáson és forrásközlésen túl A szocializmus marxizmusának jogelmélete (OTKA-munkaértekezlet [T032156]) szerk. Varga Csaba, társszerk. Jakab András [különszámi függelék] In: Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám http://jesz.ajk.elte.hu/2003_4.html (2016. február 15.) és Varga Csaba (szerk.): Marxizmus és jogelmélet. In: Világosság, 2004/4. szám, 116 o. {& <http://www.vilagosság.hu/new/index.html> / Archívum / Kiadvány: (2016. február 15.)} tanulmánygyűjteményében öltött testet.

Már a pályázat 1999-ben célként tűzte maga elé, hogy „Kortárs résztvevőkkel kölcsönös felkészülés nyomán célbeszélgetések folytatása, magnófelvétele, leírása, kölcsönös ellenőrzése– mindenekelőtt Magyarországon, részben azonban az emigrációban, s lehetőleg a hajdani szocialista táborban is” valósuljon meg. A 2002. évi közbenső beszámoló nemcsak azt rögzíti, hogy a közéletiség sajtósághoz híven „Peschka Vilmos akadémikus elvileg elutasít minden nem teoretikus megnyilatkozást”, de azt is, hogy „Szegvári Katalin »Szakmai pályakezdésem jogelméleti emlékei«” már rögzítésre került, a 2003. évi közbenső beszámoló pedig már arról emlékezik meg, hogy „A magnetofonos beszélgetések mint majdan kötetbe szerkesztendő emlékidézések köre sajnos szűkült a kiváló, úgyszólván élete végéig mellőzött Solt Kornél halálával. Korábbi reményekkel ellentétben sikerült Kulcsár Kálmán akadémikussal, a még élők sorában e kor talán leginkább kimagasló képviselőjével megállapodnom ilyen beszélgetések kimerítő sorozatában [...]. A már foganatosított beszélgetések leírása igen erőteljesen előrehaladt, s ez majd szerkesztett, sajtó alá rendezett formában hamarosan publikálásra kész digitalizáláshoz is vezet.” A Zárójelentés 2004-ben már valóban rögzíti „életrajzi mélyinterjú a korszak képviselőivel: Szegvári Katalin (120 perc), Kulcsár Kálmán (360 perc), Péteri Zoltán (120 perc) és Samu Mihály (120 perc)” elkészültét. Mint Nagyné Szegvári Katalin kéziratban maradt saját fiatalkori komoly és releváns opuszának sajtó alá rendezésekor már megjegyeztetett, „Az ezen időszakot felölelő jogelméleti tárgyú emlékezéseit Varga Csabával az elmúlt évtized második felében folytatott beszélgetésében idézte fel, amelynek sajtó alá rendezett közlésére a Jogelméleti Szemle egy későbbi számában kerül majd sor.”

Ezen előzményekre lásd Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, 15 o. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2016. február 15.) ill. Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése. Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. In: Jogelméleti Szemle, 2013/3. szám, 167-204. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf (2016. február 15.).

hogy én, mint kollégista az állam- és jogelméleti tanszékre kerültem. No azért, hogy a kollégisták is jobban elmerüljenek szakmai kérdésekben.

- Ez olyan véletlenszerű volt, hogy mindez akár kolhozjogra vagy a törvénykezési szervezetre szakosodást is jelenthette volna?

- Nem, hiszen válogathattam volna. Ott bárki eldönthette, hogy egyikük a polgárjogi tanszékre megy, másikuk az államjogi tanszékre, harmadikuk pedig az államigazgatási jogi tanszékre.

- Kicsit olyan volt ez a beosztás, mint a mai demonstrátorság?

- Nem, mert demonstrátor csak ezután lettem. A választás azon múlt, hogy nekem szimpatikus volt-e akkor az állam- és jogelmélet. Mivel gimnazista koromban is vonzott a filozófia, ezért választottam ezt, miután megismerkedtem Szabó Imrével⁴ az itteni diákkörben.

- Hadd kérdezzek közbe: mikor volt ez? melyik évben?

- 1949-ben. Én 1948-ban kezdtem az egyetemet, és 1949-ben orientáltak bennünket a tanszékekre, így én ettől kezdve kezdtem részt venni a tanszéki munkában. Több fiatal kolléga volt már itt, talán a legemlékezetesebb Sztodolnik László,⁵ aki már korábban is részt vett a tanszék munkájában; aztán bekapcsolódott Földesi Tamás, meg még olyan kollégisták is, akik később viszont eloldalogtak, mert nem tetszett nekik annyira ez a tanszéki munka. Én itt demonstrátor lettem hát, s rövidesen szemináriumok vezetésébe is bevontak úgy, hogy negyedévesként már mint demonstrátor szemináriumokat vezethettem. Ekkor és ezzel nyílt lehetőség arra, hogy egyszermind gyakornoknak kinevezzenek. Tehát negyedéves koromban már fizetést is kaptam, mint gyakornok. Az egyetem elvégzése után természetesen itt maradtam. Szabó Imrével konzultáltam, mindenekelőtt a disszertációról. Disszertációs témám végül a jogrendszer tagozódása lett; vagyis ekkor sem valami elvont filozófiai vagy jogfilozófiai kérdés, hanem inkább dogmatikai probléma foglalkoztatott.

Disszertációt is ebből a témából készítettem, és a későbbiekben orientálódtam jobban inkább forszírozott jogelméleti kérdések felé. Például az első tanulmányom, ami a *Jogtudományi Közönyben* 1953-ban jelent meg, a tudomány törvényéről és a jogi törvényekről szólt, hiszen ebben az időben volt divatos a sztálini munkáknak jogelméleti magyarázata, és Szabó Imrének is jelent meg hasonló tanulmánya: az volt akkor a hivatalos várakozás, hogy ilyen témákkal foglalkozunk. Később merültem el csupán egyéb jogelméleti problematikákban. Úgy tűnt, hogy először jogelméleti kérdésekkel kell foglalkoznom, s ezért akkor, amikor lehetőség nyílt arra, hogy aspiráns legyek, akkor is a jogelméleti témákat illető úgymond összefüggéseket próbáltam kiemelni, és amikor el kellett döntenem, hogy miről is írjam a disszertációt.

⁴ Szabó Imre (1912–1991) igazságügyminisztériumi kodifikátor, jogászprofesszor, akadémiai vezető; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_\(jogász,_1912–1991\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_(jogász,_1912–1991)) és <http://nevpont.hu/view/7254> (2016. február 15.).

⁵ Csak a hasonló névű apára található adat (miközben szégyenszemre sem nemzeti gyűjteményünk, az Országos Széchényi Könyvtár, sem az alma mater, az Egyetemi Könyvtár, csupán az Országgyűlési Könyvtár különbözteti meg apát és fiát): Sztodolnik László (1898–1967) munkásmozgalmi aktivista, 1923-tól polgári ügyszakos bíró, 1955-től a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese; vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15309.htm> (2016. február 15.). Ma politológus professzor pályatárs ifjúkori emlékként meséli, hogy halála után, lakásának lelketlen kiürítésekor óriási halomban dobálták ki a bérházi udvarba több ezres, főként német nyelvű marxizmusokban s jogi szakmunkákban bővelkedő könyvtárát.

- Akkor, ugye, már a kandidátusit?

- Igen, a kandidátusi disszertációt, akkor is a jogrendszer tagozódása témájára bukkantam, és szovjetunióbeli tanulmányutamon is ezt a témát kutattam elsősorban. Ez 1962-ben el is készült, megvédtem, 1964-ben jelent meg monográfiaként *A szocialista jogrendszer tagozódása* címen. Nos, már itt beleütköztem a gazdasági jog problémájába, mert ekkoriban nagyon határozottan elutasították, és én voltam az, aki Világhy Miklóssal, Eörsi Gyulával vitatkoztam erről, mert ők a hagyományos polgári jogi tagolást fogadták el, elutasítván a gazdasági jogot.

A disszertációmban egyébként feldolgoztam azokat a vitákat, amik a Szovjetunióban az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején zajlottak a gazdasági jog kapcsán, mert Eörsi és Világhy mindent határozottan elutasítottak, amikor megismerkedtek a szovjet megoldással. Közismert ugyanis, hogy egy ideig Világhy volt a gazdasági jog professzora, és amikor megismerték a szovjet döntést, ők is átálltak a polgári jogra. Nos, ez ma már egyfajta történeti érdekesség, hogy amikor én azt vallottam, hogy szükség lenne gazdasági vállalati jogra, akkor ők nagyon hevesen tiltakoztak ellene; nyilván nem akarták még egyszer ezt a koncepciót elfogadni.

Periódusokat nemigen tudnék megvonni az életutamban, mert még sohasem mértem fel így azt, mindenesetre a Nagy Imre általi kormányváltás nagyon megrázott. Szakmailag teljesen azonosultam ezzel, ezért annak idején egy a kormányprogramhoz kötődő tanulmányt is írtam, megpróbálva annak igazát bizonyítani. Merthogy roppant szükségesek voltak azok a demokratikus nézetek, amik megfogalmazódtak abba a kormányprogramban. Nos, ez vezetett el aztán ahhoz...

- Mi is volt ez igazán, vajon ismét cikk a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain?

- Nem, egy tanulmánykötetben jelent meg annak idején.⁶ Dehát nagyon sok ilyen jellegű tanulmány jelent meg abban az időben a kormányprogram jogtudományi kommentálásával kapcsolatban. Volt akadémiai vita, ott is hozzászóltam, épp a kormányprogramhoz kötődve hangsúlyozva bizonyos demokratikus összefüggéseket; és ez vezetett el utóbb ahhoz, hogy a jogelméletben keressem ezt a demokratikus tendenciát, amiben egyébként is megerősített az 1956-os szereplésem.

Az 1956-os ún. népfölkelés idején ugyanis engem beválasztottak a forradalmi bizottságba⁷ és ez olyan elkötelezettséget jelentett számomra, hogy eltávolodhattam ettől a dogmatikus marxista jogelméleti gondolkodástól. Így egyre többször kerültem ellentétbe Szabó Imre következtetéseivel. Itt pedig lassan kialakult egy kör Szabó Imre körül, Kulcsár Kálmánnal és Peschka Vilivel, akik úgymond diplomatikusan kerültek szembe a Szabó Imre-féle következtetésekkel. A leghatározottabban abban érződött ez, hogy én a jogelmélet tárgyának és rendszerének témáival foglalkozva kerültem szembe a Szabó Imre-féle gondolatmenettel és a visinszkiji magyarázattal. Érdekes vita volt erről Kari Tanácson, 1956 tavaszán, merthogy a Kari Tanács megoszlott, Eckhart Ferenc és Világhy Miklós mellettem foglalt állást, Szabó Imre és a többi dogmatikus pedig ellenem, miután megpróbáltam fölvezetni a jogelmélet olyan fogalmait, amiket nem lehetett az ő koncepciójuk szerint besorolni. Ezek közt volt a

⁶ Talán e dolgozatára gondolt: Samu Mihály: A szocialista törvényesség és a munkás–paraszt szövetség. In Móra Mihály (szerk.): Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai 1, Jogi Kiadó, Budapest, 1953. 5-22. o.

⁷ Vö. Argejő Éva: Budapesttől Bernig. Révész László útja a forradalomból az emigrációba állambiztonsági források tükrében. In: Betekintő, 2009/3. szám http://www.betekinto.hu/2009_3_argejo (2016. február 15.) ill. Argejő Éva: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Jog- és Államtudományi Karán. In Múltunk, 2010/2. szám, 122-149. o. <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00022/pdf/argejoe10-2.pdf> (2016. február 15.).

jogtudat kérdése, a jog elkülönült fogalmának meghatározása, ami immár nem állami akaratnak vagy állami parancsnak tekintette a jogot, hiszen a jog önállóságát kezdtem már akkor erőltetni, ez az, amiből később kialakult az a meggyőződésem, hogy a jog önállóságát elméletileg is kell biztosítani, a jog viszonylagos önállóságán keresztül érvelve (miközben abban az időben az alap és a felépítmény kettőssége szerepelt majdnem vallási tételként); nos, én azzal próbáltam előrelépni, hogy először a jog viszonylagos önállóságát, majd önállóságát, vagyis éppen nem a politikától való függését hangsúlyoztam.

Amikor először írtam jog és politika témájáról, sokan megrökönyödve fogadták azt a tételt, miszerint a jog nem a politika eszköze. Ezt még az 1960-as évek elején fogalmaztam meg, így hát a későbbiekben ezt a vonalat követve a jogpolitika felé kezdtem orientálódni, amikor is hangsúlyoztam, hogy az a felfogás, mely jogpolitikát csak a jogalkalmazásban kívánna érvényesíteni, elfogadhatatlan, merthogy a jogpolitikának a jogalkotást befolyásoló szerepét szintúgy érvényre kell juttatni. Ezzel a politika bizonyos szakmai,– jog által közvetített szakmai– kööttségeit próbáltam hangsúlyozni. S ez alakította ki bennem azt a következtetést, hogy szükséges a jogpolitika önálló művelése. Ezért aztán kollégáimmal szerveztünk erre egy külön kutatást az Igazságügyi Minisztérium támogatásával, sőt szerveztünk egy nemzetközi konferenciát is, aminek fő lényege az lehetett abban az időben, hogy megnyitotta az érdeklődést a jogelvek, majd később általam megfogalmazottan a jogi értékek felé.

Eljutottam végül 1989-ben ahhoz, hogy könyvet jelentessek meg *Jogpolitika és jogelmélet* címmel, amelyben már éppen a jogpozitivizmus bírálatát adtam azzal, hogy a jogi értékek jelentőségét hangsúlyoztam. Később egyenesen a jogpozitivizmus határozott kritikájához érkeztem el, mai jogpolitikai könyveimben immár ezeket hangsúlyozom érték-orientált célokként azért, hogy a jogpolitika ilyen közvetítő szerepe – és ezzel a politikai követelmények szakszerű érvényesítése egyszersmind a jog szakmai követelménye legyen.

Emellett másik vonulatként az államelmélet áll. Úgy adódott ez, hogy az 1960-as évek elején rám esett a készülő egyetemi jegyzetben az államelmélet kategóriáinak megfogalmazása, és ezek közül én az állam viszonylagos önállóságát és elidegenülését dolgoztam ki. Jellemzően jegyzetben írtam mindezt meg, de e két témát a szerkesztő nem merte fő címként feltüntetni, s ezért eltüntette a többi kérdések között. Vagyis ki nem hagyták ugyan, de annak látható hangsúlyát, hogy az állam viszonylagosan önálló és/vagy elidegenülő képződmény, határozottan elrejtették. Nos, az 1970-es években már én lettem a tankönyv szerkesztője, úgy hogy lehetőségem nyílt a szocialista állam elidegenülésének hangsúlyozására, amire a gyakorlati politikában elmarasztalóan reagáltak, sőt az elméleti gondolkodásban sem emelték ki, hogy az állam,– így maga a szocialista állam úgyszintén– elidegenültté válhat.

Ezen az úton jutottam el odáig, hogy az állam témáival foglalkozva a hatalom kérdését állítsam előtérbe, és akadémiai doktori disszertációm már a hatalom problémájával, pontosabban a hatalom és állam kérdésével foglalkozzon. Publikálása során így már a címe is *Hatalom és állam* lett. Nos, a hatalom ködös valaminek tetszik. Ezért szerettem volna eleve hangsúlyozni, hogy a hatalom külön kategória; a hatalom és a politikai hatalom nem azonos; az állam pedig a hatalmi rendszeren belül egy különálló objektíváció. Miután pedig máig sem jutottunk el a tudományos gondolkodásban ahhoz, hogy ezt a kategóriát kiemeljük, hát hangsúlyoznom kellett a politikai hatalom és elkülönült vizsgálata szükségességét, sőt ebből adódóan a politológiának (vagy politikatudománynak) is a külön művelését. Ám ezt mindig csak a politikai hatalomra értették. Amikor kialakult már a politológia elismertsége, akkor is csupán a politikai hatalomra utaltak anélkül, hogy a hatalom külön kategóriáját kiemelték volna. Ezt azért is kell hangsúlyoznom itt, mert rendszertani következtetésem szerint külön hatalomelméletre van szükség, olyanra, amely átfogó kategóriaként fogalmazza ezt meg a társadalmon belül — tehát nem csupán a politikára, az államra vonatkozóan, hanem önálló

külön jelenségként. Én tehát külön alapkategória voltára fektettem a hangsúlyt, mondván, hogy ugyanúgy, ahogyan a társadalomnak alapvető kategóriája a gazdaság és alapvető kategóriája a kultúra, ugyanúgy alapvető kategóriája a hatalom is. Ennek keretében helyezkedik el a politika, az állam és a jog egyaránt. Na, már most a joggal kapcsolatban persze egyidejűleg azt is hangsúlyoztam, hogy a jog önálló hatalmat jelent a hatalmi rendszeren belül.

Ez megint olyan következtetés, amit nem nagyon fogadnak el az irodalomban. Azt elmondják ugyan, hogy külön objektiváció, de azt, hogy külön hatalmi jelenség lenne, nem nagyon fogadják el. Ezért próbálom változatlanul hangsúlyozni ezt az összefüggést, hogy a közgondolkodásba is bekerülhessen ez — olyan témaként, mint aminek különálló, önálló elemzése és részletelemzése egyaránt szükséges akadémiai szintű kutatásként, és ebben az esetben előbbre tudnánk jutni olyan összefüggések taglalása terén is, amik nem csupán a jogi hatalmat, az állami hatalmat, a politikai hatalmat hangsúlyozzák, hanem a hatalom olyan vonatkozásait úgyszintén, amelyek akár a gazdaságra, akár a kultúrára, sőt akár a közösségekre s egyes személyekre vonatkoztatottan egyaránt feltárhatók lennének.

Különösen érdekes lehet a hatalom pszichológiai vonatkozásainak elemzése közéleti szempontból, tehát közösségi és egyéni lélektani nézőpontból is. Ez olyan kérdés, ami változatlanul izgat, és jó lenne, ha a magyar tudományos gondolkodás elfogadná és nagyobb, átfogóbb kutatások indulhatnának ennek kapcsán. Már pedig ha a hatalmat említettem, úgy nagyon fontosként hadd tegyem hozzá, hogy a közgondolkodásnak s a tudományos gondolkodásnak egyaránt föl kellene tárnia egy meghatározott összefüggést, a hatalom sajátosságait olyan részletkutatások alapján bontva ki, amik hangsúlyozzák a demokratikus és a diktatórikus hatalomgyakorlás óriási különbségét, ennek hatását, s a szocializációra vonatkozó szerepét. Generációként a mi életkorunkban lévők ezt különösen fel tudnák dolgozni, hiszen végigéltük a diktatórikus hatalomgyakorlást, megéltük a demokratikus hatalomgyakorlást, s így általunk földolgozva sokkal átfogóbb és pontosabb következtetésekre lehetne jutni, mint azon nyugati gondolkodók által, akik csakis demokráciában éltek, és a demokráciával szemben nem feltétlenül látják a diktatúrák azon következményeit, amelyek a közéletre vagy a mindennapi életre hatnak. Most is ez foglalkoztat gondként, hogy miként lehetne a demokrácia elméletét ilyen irányban továbbvinni.

Ebből a szempontból nagyon érdekes a bibói életmű feldolgozása, ami nagy divattá lett a mostani fordulat előtt, úgy 1988-89 táján. Érdekességként elmondanám, hogy annak idején meghívtuk a tanszékre Bibó Istvánt.

- Mikor?

- 1975-ben, amiért éppen nem kaptam dicséretet a hivatalosság részéről, és persze Szabó Imre sem dicsért meg ezért, mert –mint mondta– a tanszékre azért mégsem kellett volna meghívni. A meghívás egyébként azt jelentette, hogy fiatal kollégáink előtt tartott Bibó István előadást, kifejtve főbb koncepcióját a magyar történelmi fejlődést, a kiegyezést, valamint a demokrácia lelki vonatkozásait illetően. Nos, ekkor figyeltem föl én is a demokrácia lelki vonatkozásaira, és változatlanul fontosnak tartanám ma éppen a bibói demokrácia-kutatás ilyen irányú továbbfejlesztését. Sajnos, a bibói életműkutatás demokráciára vonatkozó iránya elakadt, hiszen ma már egyáltalán nem divat Bibóval foglalkozni. Éppen az egyik ismert Bibó-hívót kérdezve, hogy miért nem foglalkoznak vele tovább, válaszolta, hogy ennek ugyan volt jelentősége az 1989–1990-es fordulatnál, ámde mára elveszítette aktualitását. Szerintem viszont éppen nem vesztette el aktualitását.

- Nem nevesíthetnéd-e, hogy miért?

- Nem, mert nem érdekes annyira, ti. jelentéktelenné lett, miután politikai szereplővé vált, tehát a demokrácia kutatása szempontjából immár irreleváns. Dehát azért mindannyian ismerünk jó néhány olyan figurát, akik annak idején ugyancsak hangsúlyozták Bibó jelentőségét, ma pedig már csupán jelszóként visszhangozzák bizonyos tételeit, – például mondását, miszerint a demokrácia azt jelenti, hogy nem félni, –, de azokat a kérdéseket, amelyek éppen a tömegérzelem vagy a társadalomlélektan egyéb összefüggései szempontjából nagyon jelentősek, nem kutatja jóformán senki. Na, már most ezt én magam aligha kutathatom, mert nincsen erre jogosító társadalomlélektani felkészültségem, de mégis csak hangsúlyoznunk kellene, hogy a demokrácia alapkérdése mégis csak a humanizmus, nem pedig a többségi elv; avagy hogy mennyire fontos a demokratikus iskolázottság, avagy az érzelmi összefüggések föltárása, amikre én csak utalhatok, amikor a demokrácia kritériumait, követelményeit vagy előfeltételeit fölvezetem. Nos, ezek közt hangsúlyozom, hogy a demokráciának társadalomlélektani előfeltételei is vannak, de ennek pontosabb, részletesebb kibontása tudományos kutatási témaként akár külön diszciplináris terület lehetne.

- Eddigi beszélgetésünk nagyban-egészében úgy alakult, hogy önmagadból önmagadra visszatekintve valamiféle pályáiv-képet adtál, érdeklődésed két fő irányában. Ugyanennek a történésnek a másik oldalaként ugyanakkor az a sajnálatos helyzet, hogy néhány generációs társaddal mára Ti váltatok idősebb, *senior* státusú kollégákká, miközben sokan mások, mindenesetre egykori mestereid és kollégáid számottevő része is, nincs már az élők sorában. Tehát több szempontból érdekes lenne, ha folytatnád azt az emlékezési sort, amit elkezdettél két névvel, Sztodolnik Lacival és Földesi Tamással. Némiképpen róluk és az utánuk jövőkről szólnán, akikkel akár akadémiai intézeti, akár egyetemi tanszéki keretben, akár egyszerűen szakmai munka okán kapcsolatba kerültél, miképpen jellemeznél kortársakat? Nyilván nem magánéleteket, hanem egész egyszerűen azt, hogy a korabeli szellemiségben mások miként élték át azokat az időket, és netalán egy kicsit beszámolóid körébe vonhatnál olvasmányélményeket is, például azt, hogy egyáltalán mi jutott a kezébe az 1950-es években?

- Az olvasmányélményeket illetően az az egyszerű helyzet, hogy én a szovjet irodalmat tanulmányoztam a kandidátusi disszertációmhoz. Persze megnéztem a magyar irodalmat is, ahol a hagyományos tételek ismétlődtek mindenütt: közjog, magánjog, meg valamiféle kiegészítésként gazdasági jog; tehát komolyabb irodalmi élményeim itt nincsenek. A későbbiekben is a marxizmus nyomvonalán haladva jutottam el az állam és a jog viszonylagos önállóságáig, elidegenülésük lehetősége felismeréséig, és utána nagyrészt Bibó segített abban, hogy eljussak a hatalom lelkületi következményeiig, ahhoz az irodalomhoz, amihez utóbb tényleg hozzájutottam. Ezek elsősorban cikkek voltak. Német tanulmányutamon találkoztam leginkább olyan alkotmányjogászokkal, akiknek a megszokott dogmatizmustól eltérő nézetük volt.

- Nos, akkor közelítsünk úgy, hogy volt mindenekelőtt Szabó. Tudvalévő, hogy Szabó Imre enyhén szólva kevésbé becsülte elődeit. De elődeinek a könyvtári hagyatékát már igen, hiszen érintetlenül maradt itt az egykori könyvtár a tanszéken, aminthogy néki köszönhetően úgyszólván egyedülként, mármint a két háború közti kormányzati apparátus könyvtári hagyatéka szisztematikus elpusztítása egyedüli kivételeként – ez történt az Igazságügyi Minisztérium könyvtárával is. Tűnődöm tehát: egyfelől beszélgettetek-e Szabó elődeiről, tehát a megelőző időszakokról, másfelől pedig akár esténként, – hiszen itt munkálkodtatok a tanszéken, – mennyire volt számotokra érdekes ez a bizonyos tanszéki könyvtár, amiből mégis csak egy másik világ tárulkozott elő?

- Az volt a baj, hogy Moór Gyulának volt egy elve: a tanszéken nem tartja saját könyveit. Természetesen Moór Gyula alapműveit én megismertem, legfőképpen akkor, amikor a kar történetét kellett feldolgozni, és rám jutott a feladat, hogy az elméleti tárgyak oktatását tekintsem át. Nos, így jutottam el tényleg Moór Gyulához, Szabó Imrén keresztül. Azért általa, mert Szabó Imre dolgozta fel *A burzsoá jobboldal Magyarországon* című könyvében Moór Gyulát. Ennek kapcsán egyszer kellett nekem egy előadásokat tartani, és igen érdekes élményem volt, amikor az egyik előadási témául a polgári szociális jogi mozgalom ismertetését tűzték ki, és akkor kellett meglátnom, hogy a századforduló után mennyire másképpen alakult mindez, mint ahogyan Szabó Imre megírta azt a könyvében; és különösen fölűnt nekem a szociális mozgalom és Ágoston Péter.

Ágoston Pétert én abból a szempontból értékeltem, hogy szociáldemokrata volt és szociális jogi megközelítést alkalmazott, sok olyan következtetéssel, ami egyezett az én nézőpontommal, ámde nem egyezett a vulgármaterializmussal. Akkor pedig, amikor mindezt Szabó Imrének megemlítettem, ti. hogy azért igen pozitív megfogalmazások találhatók Ágoston Péternél, akkor azt válaszolta, hogy ugyan már, ez jobboldali szociáldemokrata volt, – tehát olyan irányban befolyásolt Szabó, hogy nem is érdemes foglalkoznom vele. Amikor utóbb néhányszor mégis fölvetődött ez az irányzat és az akkori egész időszak, – nemcsak Ágoston, de mások is, –, akkor azt mondta: nahát, a maga Ágoston Péterje így meg úgy; tehát olyasmit éreztetett, mintha magával az érdeklődéssel már teljesen azonosulnék Ágoston Péterrel.

Később, a szovjet irodalom tanulmányozása során láttam, hogy az 1920-as éveknek milyen érdekes törekvései voltak még oroszországi viszonyok között is, mert ugye a szociális jogi mozgalmat tekintették olyannak, mint amit szocialista jogként tovább lehetne/kellene érvényesíteni. Folyóiratokat tanulmányoztam, és ezekben bizony még ebben az időben szabad levegő érződött, s nem az a későbbi, fojtogató sztálini dogmatizmus. Mikor eljutottunk visszafelé az 1920-as évek szovjet-orosz irodalmának tanulmányozásához, akkor kellett rádöbbenem, hogy a Visinszkij-féle szemlélet miképpen tört előre és mennyire modern materialista magyarázatokat és főképpen egy központosított állam-felfogást állított elő.

- Szabad-e egyenesen megkérdezni, hogy az a népi kollégista indíttatás, amiben szocializálódtál és amiben itt az egyetemen mint egyetlen légkörben eszmélődtél (nem szólottál róla idáig, de feltehetően a munkásosztály ifjúsági szerveződésével, tehát nyilván a kommunista politikai mozgalmakkal is felépült a kapcsolatod), szóval, hogy mindezt egy belakható dolognak érezted-e, és egészen addig, amíg ilyen vagy olyan hatásokra az érdeklődésed ki nem tárgult, alapvetően megelégedtél-e lényegében az ilyen és hasonló olvasmányokkal, ha úgy tetszik, a marxizmussal? Tehát valóban ez volt az, amit mint olyat belakandó világnak érezték?

- Természetesen annak idején, 18–19 éves fiatalemberként, aki azzal indul, hogy a népi írók mozgalmában keresi helyét, majd a parasztpárton keresztül a kollégiumban lassan eljut a marxizmushoz és mindenekelőtt annak vulgármaterialista változatához, teljességgel ez volt az a világkép, ami bennem szocializálódott. Tehát nem kritikusan fogadtam én ezeket.

- A belakhatást úgy érte, hogy nem volt igazi hiányérzeted, azaz, másként fogalmazva, itt voltak az egykori tanszéki könyvek, a múlt hagyatéka, ámde mégis lehet, hogy hagyta mindezeket érintetlenül porosodni, mert akkor és ott nem voltak számodra érdekesek?

- Nem, arra még nem is gondoltam, hogy ezek kritizálhatók lennének. Éppen ezeken a szociáldemokrata, tehát egyebek közt Ágoston-féle útkereséseken keresztül jutottam el annak

fölismeréséhez, hogy itt énnekem most már egy teljesen dogmatikus marxizmus tételeivel van dolgom. Éppen Marxnál lehetett találni olyan utalásokat, amik nem bizonyosodtak be a tételek akkori kibontásánál, de én nem léptem még ki ebből a körből.

- És ha szabad megkérdeznem, mai szemmeddel miképpen látnád, hogyan tudnád lefesteni az akkori Szabó Imrét?

- Nagy különbség van a kettő, a régi és az akkori mai között. Sztodolnik Lacitól nagyon sokat tanultam, ő nyitottabb volt.

- Polgárgyerek volt vajon?

- Igen, értelmiségi fiú volt, akinek az édesapja régi kommunista, de azóta a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, akinek a környezete azért más volt, noha nagyon határozott kommunista vonalat képviselt, és a fia már nyitottabbnak bizonyult ilyen szempontból, és több bíráló megjegyzésén keresztül jutottam el annak fölismerésig, hogy végső soron tagadnunk kell a Szabó Imre által vallott tételleket. Sztodolnik Laci államelmélettel foglalkozott és nagyon jól érzékelt a jogállamiság magyarázatával kapcsolatos fordulatokat a polgári jogi gondolkodásban, úgy hogy ezt majdnem kidolgozta disszertációként is. Sajnos végül öngyilkos lett. Ezek után én kiadtam ezeket a megtalált írásait itt, hogy legalább a tanszék számára hozzáférhető legyen, kollégáimnak eljuttatva mindazt, amit még ő fogalmazott meg végleges írásként. Nagyon sok használható irodalmi földolgozás volt benne, ezeket összesítettem és korrigáltam egyetemi kari vonatkozásban.

- Őt végül is mi vitte e tette? Magam borongós, zárkózott emberként ismertem meg, amikor még, – talán utolsó ottani éveimben, talán még demonstrátorkodásom alatt, lejárt a pécsi tanszékre.

- Bizonyára bonyolult, talán több tényező is szerepet játszott, ahogyan az az öngyilkosságoknál lenni szokott. Nagyon sok ilyen tényező lehet: szakmai sikertelenség, szerelmi sikertelenség, betegséggel kapcsolatos rossz kezelés, hát többféle ilyesmi összegződhetett. Talán azt is mondhatom, hogy ha akkor itthon lettem volna és nem külföldön, esetleg nem is következik ez be, és sikerül őt átsegíteni a mélypontra. De hát ez persze pusztán föltételezés.

Továbbfolytatva, s Földesi Tamásról szólva, ő rövidesen átment marxizmus-oktatónak, így nem maradt már a jogelmélet területén. Ismert, hogy később rátért az igazságelmélet elemzésére, mint ahogy mostanában is próbál néhány jogelméleti problematikát kifejteni. Mindenesetre ő megmaradt annál a nézőpontnál, amely a jogot politikai eszköznek tekinti. Ezt a bírálatomat vele kapcsolatban is kifejtettem, de ő erre nem reagált; egyszerűen más vonalon haladt.

Idekerült a tanszékre Kulcsár Kálmán, valamikor 1956 után, merthogy nem írta alá azt, amit pedig katonai ügyészként alá kellett volna írnia. Egy ideig nagyon azonos síkon haladtunk, éppen a szociológiai orientációra tekintettel; amikor pedig ő ráállt a szociológia művelésére, akkor néki lett köszönhető, hogy Magyarországon teret nyert mind a szociológia, mind a jogszociológia egyetemi oktatása. Azt is el kell mondanom, hogy pár évig a Művelődési Minisztériumban szintén munkálkodva és ott a jogi oktatás reformján ügyködve volt bizonyos szerepem abban, hogy a szociológia oktatása végül ide került, és ennek következménye lett az is, hogy a marxista filozófiáé viszont valamelyest visszaszorult. Megújult az állam- és jogelmélet, bevezettük a kriminológiát és a szervezéstant, tehát próbáltam azokat az elveket érvényesíteni, amiket még 1956-ban fogalmaztunk meg. Ezt azért

mondhatom, mert szerveztünk itt a karon a Petőfi-körhöz hasonló Hajnóczy-kört,⁸ és a jogi oktatás reformját illetően hallgatói megfogalmazásokat is rögzítettünk, ahol is éppen ilyesmik kerültek előtérbe.

- Ez mely években lehetett?
- 1955–56. Akkor fogalmazódtak meg...
- És maga a minisztériumi tevékenység?
- Az pedig 1962–63-ban.
- És akkor sikerült is keresztülvinni?
- Igen. Tehát ezek fogalmazódtak meg a közös viták során,– fiatal oktatók, hallgatók közös vitáin,–, és sikerült ezeket ilyen módon bevezetni, úgy hogy arra használtam ezt a pozíciót, hogy bizonyos 1956-os követelések érvényesüljenek magában a jogi oktatásban.
- Amikor ide került Kulcsár, akkor nagyjából teljességgel ezen eszmeiségben osztozó fiatalember lehetett ő is?
- Persze, hát azért nem vállalta ő a...
- De úgy értem, hogy valóban sokáig számára is egyfajta otthonos, tehát belakható közeget képezett ez a szovjet rendszer, mert ugye voltak néki nagyon korai írásai az indiai alkotmányról, az amerikai katonai törvényességről és hasonlókról, szóval ezek nem jelentettek nála valamiféle jellegzetes elvágódást?
- Nem. Ő ebbe a légkörbe belekerült, és mi nagyon jól együtt voltunk ezekben a szakmai vitákban. Persze, érződött kissé az ő elkülönülése, mert amikor volt ez a kari tanácsi vita a jogelmélet oktatási rendszere kapcsán, akkor mi Peschka Vilivel nagyon radikálisan igényeltük az újabb fogalmi megközelítéseket, Kulcsár viszont eloldalgott. Ez 1956 tavaszán volt, amikor ő még aspiráns volt. Azt mondták akkoriban, hogy a fiatalok és az öregek ellentéte ez, Eckhart és Világhy támogatásával, és a fiatalok közül Kulcsár átállt az öregek közé. Csak érdekességként említem mindezt, nem volt ennek bármiféle jelentősége akkor sem. Nos, később Kulcsár Kálmán a nyugati szociológia megismerése birtokában írta további munkáit, és tényleg nagyon jelentős szerepet játszott a magyarországi tudományosságban ez a szociológiai kutakodás.
- Imént említetted Peschkát; szólnál-e róla is?
- Nos, Peschka szintén aspiráns volt itt a tanszéken, és nagyon jó összhangban voltunk a marxizmus vonalán. Ő nagyon erőteljesen bedolgozta magát a lukácsi filozófiába, azt próbálta a jogelméletben is érvényesíteni, végül is nem jutott el olyan következtetésre
- 1956 előtt?

⁸ Vö. az előbbi jegyzetben foglalt feldolgozásokon túl: Borsodi Csaba: Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története. 2011. <http://www.btk.elte.hu/kartortenet> (2016. február 15.), valamint http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:tanulmanyok/1956/kenedi_komaromi (2016. február 15.), mely utóbbi szerint 1956. október 17-én alakult.

- Nem. Nagyon határozottan az akkori marxizmus vonalán haladtunk mindketten. Ez a közösség később bomlott fel, amikor már néki is más jellegű kutatási érdeklődése volt, meg nekem is.

- Akkor, durva megközelítéssel, talán 1958–59-től kezdve?

- Igen. Ekkortól kezdte el ő követni ezt a lukácsi vonalat a marxista irányon belül, én pedig keresgéltem. Mert akkor még nem volt nekem támpontom, hogy szövetségeseim lehetek volna: nagy rádöbbenést okozott nekem ez az egész új megközelítés, a Bibóval való találkozás, de tőle függetlenül is.

- Még egy pillanatra térjünk vissza erre az időszakra. Ti voltatok itt a „pestiek”, a fővárosiak. A vidéki egyetemekről ki volt az, akivel valóban volt kapcsolatotok, vagy legalább is komoly személyiség, aki a ti szemetekben is súlyt jelentett?

- Azt hiszem, hogy számunkra nem volt senki. Sem Halász Pál,⁹ sem Antalffy György.¹⁰ Határozottan nem. Közülük talán még Halász Pálban volt valami újabb törekvés, de Antalffy nagyon határozottan politika vonulatú államelméletet művelt, küzdelmem volt véle egyébként éppen emiatt, hiszen én voltam a tankönyv szerkesztője, ő pedig hozta ezeket a politikai jellegű államelméleti témákat a társadalmi szervezetekkel, a proletárdiktatúra rendszerének hajtószíjaival, a munkásörsséggel és egyebekkel kapcsolatosan. Szerettem volna ezeket a témákat kihagyni, de nem lehetett kollégám munkáját úgy megrövidíteni, hogy ezek egyáltalán ne szerepeljenek.

- Volt néhány egykor illegális s ekkorra már nagynevű elvtárs, akik időközben kandidátusok lettek, főként tanácsköztársasági meg hasonló témakörökből. Nos, volt ezekkel valami kapcsolatotok?

- Nem, nem volt igazi kapcsolat. Feri Sándor¹¹ járt egyszer a tanszéken, és valamikor volt egy más jellegű vita is. Jog és erkölcs kapcsolatával foglalkozott Feri Sándor, de hát ő is politikai megközelítést alkalmazott. Igazából fel sem dolgozta a jogelméleti irodalmat, hanem a szocialista erkölcsre vonatkoztatva voltak kinyilatkoztatásai, de hát ez megfoghatatlannak bizonyult. Foglalkozott még a jogügylet kérdéseivel, de igazából ismét nem a szakmában elmélyülve.

- Egy nevet hadd hozzak még elő, Soltész Kláráét. Ő itt volt-e a tanszéken, vagy másutt volt?

⁹ Halász Pál (1914–1963) pécsi könyvtárigazgató, majd jogászprofesszor; vö. <http://nevpont.hu/view/9616> (2016. február 15.) és <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/05860.htm> (2016. február 15.).

¹⁰ Antalffy György (1920–1993) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, országgyűlési képviselő, szegedi jogászprofesszor, több cikluson át dékán, ill. rektor; vö. http://www.tortelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3333&catid=42%3Aa&Itemid=67&lang=hu (2016. február 15.), ill. Révész Béla: A szocialista állam és professzora. Széjegyzetek Antalffy György portréjához. In: Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> (2016. február 15.) és Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten. Nagyné Szegvári Katalin emlékezése' In: Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2016. február 15.).

¹¹ Feri Sándor (1895–1986) hadifogolyból a Szmolnij őrségébe kerülten Lenin hazai kapcsolata, immár a szocialista Magyarországon pedig kiállásáért többszörösen kegyvesztett vezető jogász; vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03975/04410.htm> (2016. február 15.); műve A jog és az erkölcs egyes kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 231 o.

- Persze, Katonáné Soltész Márta.¹² Ő itt volt a tanszéken, és végtelenül vonalas volt.
- Hogyan került ide? Nyilván még hajadonként és...
- Nem, asszonyként persze.
- Már a nagy elvtárs feleségeként?
- Igen, az 1950-es évek elején került ide.
- Idősebb volt nálad?
- Igen. Nem sokkal, de már végzett jogász volt, amikor idekerült. Idekerült, viták voltak vele, de ő a vonalat vitte. Kezdeményezett vitát például arról, hogy Szabó Imrével lehet vitatkozni, szóval egy tipikus bolsevik stílus volt rá jellemző. De nem sokáig volt itt, mert rövidesen elkerült a Tanácsakadémiára tanszékvezetőnek. A Művelődési Minisztériumban volt eleinte előadó, saját karunk referense, és onnan került ide a tanszékre. De igazából nem volt aktív a jogelméletben. Összehozott egy disszertációt, kandidátusi címet is szerzett, meg is jelentette a könyvet, de jelentékeny hatása igazán nem volt. Sőt, mi nagyon elleneztek éppen fölkészületlensége miatt, úgy hogy bonyodalom is volt amiatt, hogy nem akarták elfogadni kandidátusi disszertációját.
- És a bizottsági vita?
- A bizottságban volt ellenszavazat, és a nagybizottságban, a Tudományos Minősítési Bizottságnál is volt vita, így hát végül visszaadták. Érdekes élmény volt látnom, hogy időközben a férje éppen előszobázott más helyeken, – személyesen is érezkelhettem például éppen a Művelődési Minisztériumban, hogy miképpen fogadják, – hogy támogattassa felesége kandidátusi disszertációját. Nos, Katonánéval kapcsolatban, szakmailag nézve, ez a mentalitás, ez a bolsevik tempó, amikor egy igazi úriasszony átveszi ezt a stílust, hogy: „Elvtársak!” — és akkor még nem is említettem, hogy nyilatkozatai voltak Rákosi születésnapjával, Sztálin halálával meg egyebekkel kapcsolatosan, érezkelhetően nagy visszatetszést keltve. Ebből viszont arra következtek, hogy 1953-ban is itt volt még, talán még 1955-ben is.
- Utalásodból kitűnően eszerint ő egy polgárlány lehetett?
- Persze.
- Tehát kemény átállással. És a férje?
- Azt már nem tudom. Ő egy becsületes kommunista volt.
- Vagy pedig durván kemény...

¹² Katona(Zoltán)né Soltész Márta (1920–2008) tanácsakadémiai tanszékvezető, c. egyetemi tanár, bíró; műve Személyiség és jog. Fejezetek a jogelmélet köréből. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1972. 452 o.; vö. <http://nevpont.hu/view/11044> (2016. február 15.).

- Nem hiszem, hogy keménynek kellene mondanom. Inkább vonalas, aki karrierje érdekében belépett a pártba, talán tanácsi elnökhelyettes lett, aztán valamivel később került fel a minisztertanácsba, ahol úgyszintén tanácsi vonalon dolgozott, s azután a Legfőbb Ügyész helyettese lett.

- Jogász volt egyáltalán?

- Igen, persze, jogász volt, de a szakmában semmiféle tekintélye, neve nem volt. Még emberileg is jelentéktelennek tűnt. Márta asszony viszont nagyon ambiciózusnak bizonyult. Mint törekvő teremtsnek, végül is sikerült a kandidátusi fokozatot megszereznie. Ennek köszönhetően szerzett érdemet később, amikor az itteni alkotmányjogi tanszéken szervezte az emberi jogi munkaközösséget. Mi nem tudtuk befogadni, amit eléggé nehezményezett is, nevezetesen azt, hogy a tanszéki közösség nem fogadta be.

Ha még további nevekre kellene emlékezni, még Szotáczy Mihály¹³ említeném, akit 1956-os pozitív szereplése után le is tartóztattak, s ezért a későbbiekben már nagyon vigyázott arra, nehogy valami a marxizmustól idegen tételt fejtessen ki. Ugyancsak említhetem Papp Ignácot.¹⁴ Munkáskáderből lett szegedi egyetemi párttitkár jogelméletet, aki ezen a politikai vonalon haladt igazából, szakmailag gyakorlatilag nem adva semmit.

Megemlíthetném persze Szegedről még Szabó Józsefet,¹⁵ akinek a munkáit persze ismertem, de nem kerültem vele kapcsolatba. Úgy kezelték akkoriban, mint alkotmányjogászt, nem is annyira, mint jogelméletest.

Véletlenül került kezembe egy könyvesboltban egy kiadvány olyan címmel, amely sejtette, hogy mögötte jogelméleti munka van. Én akkor figyeltem föl rá, ámde akkor olyannyira, hogy írtam is egy recenziót róla.¹⁶ Sajnálom, hogy nem kerültünk vele olyan kapcsolatba, mint Bibó Istvánnal. Úgy emlékszem, volt valami törekvésünk arra, hogy egy konferencia alkalmával kapcsolatba lépjünk vele, de ő már nem volt olyan hangulatban, hogy találkozzon velünk. Talán Te is tudsz erről?

- Persze, igen, sajnos. Merthogy éppen Szegeden voltunk, a Magyar Jogász Szövetség általam titkárkodott Állam- és Jogelméleti Szekciójának soros ülésén, és éppen én volt az, aki javasoltam, hogy tegyünk látogatást nála. De szerencsétlenül alakult, mert mire ez realizálódhatott volna, a társaság már bőven koccintgatni kezdett, és éppen Papp Náci volt az íróasztalánál, aki egyáltalán telefonálhatott néki, s feltehetően a hivatásától is megfosztott, siralmas körülmények közt a pusztá létért harcoló, aligha boldog idős professzor megérezte az imígyen kínált alkalom méltatlanságát. Én egyébként fordításokat akkoriban tudtam biztosítani néki, s ennek kapcsán már régóta leveleztem vele, ezért lehetett az én ötletem meglátogatása szegedi munkaértekezletünkön.

Nos, volna-e még említésre érdemes név akár a külföldi magyarok, akár a valóban külföldiek közt, akivel számottevő kapcsolatod volt? Például közös kolozsvári barátunkkal.

- Jó, hogy ezt kérdezed...

¹³ Szotáczy Mihály pécsi jogászprofesszor; vö. Visegrády Antal: In memoriam Szotáczy Mihály (1928–1998). In: Jogtudományi Közlöny, 1999/4. szám, 191. o.

¹⁴ Papp Ignác (1931–2001) szegedi jogászprofesszor; vö. <http://promenad.hu/cikk/szegedi-jogaszokra-emlekeztek-110170> (2016. február 15.).

¹⁵ Szabó József (1909–1922) szegedi egyetemi tanár; vö. Varga, Csaba (hrsg.): Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas. Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae, Szent István Társulat, Budapest, 2006. 246 o., 81-89. o. & <http://mek.oszk.hu/14700/14747/> (2016. február 15.).

¹⁶ Lásd Samu Mihály: Megmenteni egy jogelméleti és nemzetközi jogbölcseleti életművet a feledéstől. In Magyar Közigazgatás, 1994/6-7. szám, 428-433. o.

- És persze Szegő katalinnal,¹⁷ szintén Kolozsvárról, milyen volt a kapcsolatod?

• Az utóbbival én nem kerültem össze. Ámde Demeter Jánossal¹⁸ úgy ismerkedtem meg, hogy ő, mint a kolozsvári egyetem rektorhelyettese tanulmányút örvén átjutott hozzánk, és akkor engem rendeltek ki melléje kísérőként. Így ismerkedtem meg vele személyesen, hiszen már korábban is láttam kisebbségi tanulmányát, mikor közép-európai kisebbségi problémákról írt egy kisebb füzetet.¹⁹ Később megismertem tananyagát, ami magyar nyelvű állam- és jogelmélet volt,²⁰ hát, mondhatom, erősen a szovjet irodalomra támaszkodott: néhány önálló megfogalmazással élt csupán, amiket én aztán megpróbáltam kigyűjteni és kandidátusi disszertációmnál föl is használni. Sőt, kandidátusi disszertációm védésére még az ő ajánlására hívtam meg kolozsvári jogelméleteseket, így Cseterki Jánost,²¹ aki a magyar politikai életben szerepelt Cseterki²² unokatestvére volt, valamint Bobos Gyurit,²³ aki bár románként, még annak idején magyar iskolában kezdett el tanulni. Érdekes módon az utóbbival Moszkvában találkoztam először; ott volt aspiráns, bár soha sem írt jelentősebb dolgot. Ellenben Cseterki sokat írt, de olyan politikai jogelméletszerűséget, ugyanakkor Antalffyhoz hasonlóan közvetlenül politikai szerepet is játszott, így egy darabig igazságügyi miniszter volt. Cseterki egyébként, ez a kolozsvári Cseterki...

- Csupán a tisztázás végett: ő volt a Ioan?

• Igen, románosan Ioan Ceterchi, aki nagybányai származású, magyar indítású, hiszen édesapja magyar volt, gyermekkorában tudott is magyarul, sőt még magyar ministránsi múltjáról is megemlékezett, felmondva például nekem azokat a válaszformulákat, amiket annak idején megtanult. Igazából mindez csak arra volt jó, hogy a magyar–román kapcsolatokat ápoljuk. Nagyon forszíroztuk például Demeter Jánosnál, hogy legyen ott egy olyan fiatalember, aki velünk kapcsolatban lehet, és tudása révén a magyar teoretikus irodalmat közvetítheti. De nem tudták ezt biztosítani, legalábbis a jogelméletben nem. Nos, Ceterchi nagyon igyekezett a kapcsolatot a fordulat után is ápolni. Nemzetközi konferenciákon találkoztunk vele, de szereplése nem olyan témákban mutatkozott meg, amik újszerű megközelítést igényeltek volna, mert főképpen a román politikai vonalat képviselte, mint például: szuverenitás; viszont ez nem éppen az államelméleti dogmatika fejlesztését szolgálta, hanem azt a politikai szándékot, hogy Románia önállóságát szuverenitáselméletben

¹⁷ Szegő Katalin (1933–2005) filozófus, a Babeş-Bolyai Egyetem tanára; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szegő_Katalin (2016. február 15.).

¹⁸ Demeter János (1908–1988) magyar jogvédő, kommunista jogászprofesszor, nemzetgyűlési képviselő; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_János_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_János_(jogász)) (2016. február 15.).

¹⁹ Egyik az alábbiak közül lehetett Demeter János tollából: A nemzetiségi kérdés a Dunavölgyében és a Szovjetunióban. Magyar Népi Szövetség, Kolozsvár, 1945. 55 o. vagy Nemzetiségi nyelv a közigazgatásban. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog- és közgazdaságtudományi értekezések 5. Minerva, Kolozsvár, 1946. 32 o.

²⁰ Demeter János: Állam- és jogelmélet. Jegyzet. Oktatásügyi sokszorosító, Kolozsvár, 1958, 317 o., amit ezután már Ioan Demeter: Introducere în studiul dreptului. Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1962. 286 o. követett.

²¹ Ioan Ceterchi (1926–1992) jogászprofesszor, kommunista politikus, nagykövet; vö. https://ro.wikipedia.org/wiki/Ioan_Ceterchi és <http://legeaz.net/personalitati-juridice/ioan-ceterchi> (2016. február 15.). Valóban, igen számos kiadású állam- és jogelméleti tankönyvön túl kizárólag olyasféle címekkel publikált, mint például »A Román Kommunista Párt, a szocialista törvényesség motorja«.

²² Cseterki Lajos (1921–1983) szakszervezeti vezető, a Központi Bizottság tagja, az Elnöki Tanács titkára; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Cseterki_Lajos (2016. február 15.).

²³ Gheorghe Bobos (1932–2014) kolozsvári jogászprofesszor; vö. <http://www.juridice.ro/336619/in-memoriama-gheorghe-bobos.html> (2016. február 15.) és <http://ziarulfaclia.ro/in-honorem-profesor-universitar-doctor-gheorghe-bobos-prestigiul-durabil-al-modelului-in-stiinta-dreptului/> (2016. február 15.).

fejezzék ki. Számos magyarországi konferencián szerepelt egyébként, de vagy csak ezzel a szuverenitás-témával, vagy a demokrácia témájában, vagy politológiával kapcsolatosan. Mert kezdett a politika iránt is érdeklődni s a ceaușescui kötöttségeknek megfelelő vonalat képviselni.

Demeterre visszatérve, ő a kisebbségi témában szerzett érdemeket. Ottani fordulatuk után vagy folyamatában már érzékelhető volt részéről is a magyarországi támogatás igénylése. Halála is itt, nálunk következett be, 1988-ban. A kisebbségi kérdést ő a politikai életben képviselte, a magyarság védelme jegyében az oktatási rendszer reformjáért küzdött, azért, hogy a magyarok számára is biztosítva legyen oktatási lehetőség. Politikusoknak is fölvetette ott, hogy a magyarok csak segédmunkásnak mehetnek el, mert nincs számukra képzési lehetőség. Tehát ezt érzekelte és egyidejűleg érzékeltette is. Az ő fölfogása végül is nem a hivatalos doktrínát visszhangozta vissza, hanem próbálta a kisebbségi kérdést a marxizmus talaján megoldani. Megjegyzem, a marxizmusnak vannak olyan utalásai, amelyek a kisebbség normális képviseletét is lehetővé tennék, ámde köztudott, hogy politikai összefüggések ezt teljesen nacionalista vonalra vitték Romániában.

- Ugye megerősítheted, hogy ő a famíliában már egy feltétlen magyar hazafi mártír²⁴ testvére volt?

- Igen. Demeter Jánosra ismét visszatérve, az erdélyi értelmiséget befolyásolta, hogy a marxizmus jegyében találhattak kapaszkodókat a kisebbségi téma forszírozására, a kisebbségi jogok védelmére. Az volt hát a naiv hitük, hogy politikai szerepet vállalva a baloldalon talán jobban tudják védeni az erdélyi magyarság érdekeit. Egyébként éppen Demeter Jánostól hallottam, hogy még a magyar autonóm tartomány sem lehet igazi megoldás. Merthogy sokan úgy kezelték, mintha önmagában megoldhatná a magyarság problémáját. Ámde Demeter is tudta, mi is tudtuk, hogy a Romániában élő magyarságnak csak egyharmadát jelenti a Székelyföld, hiszen szóránymagyarság fellelhető egész Erdélyben és Moldvában egyaránt. Ő hívta föl a figyelmemet arra is, hogy Moldvában milyen jelentős magyar oktatás volt, amit valamikor 1945 után román politikusok azért hoztak létre, hogy kifelé elfogadhatóvá tegyék magukat, megoldva úgymond ezzel a nemzetiségi kérdést még Moldvában, a csángó magyarság vonatkozásában is. Ezt aztán rövidesen el is törölték, mint ahogyan a Magyar Autonóm Tartományt is megszüntették és a magyarság számára további korlátokat beépítettek. Nos, ez a Demeter inkább politikus volt. Ez sokaknak talán nem tetszik, de szívem szerint most is inkább azt mondom, hogy inkább politikus, semmint tudós professzor volt, még ha professzori pozícióját használta is föl arra, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozzon.

- Apám korabeli volt, s miután Lukács-kutatásomkor őt kerestem meg, hogy segítsen a Somló Bódognál történt doktorálás disszertációját felkutatni, meg is látogattam Kolozsvárott. És megerősíthetem, hogy megkapóan egyszerű körülmények közt lakott Kolozsvárott, ami engem semmiképpen sem egy kutató elme honára emlékeztetett. Az az előszeretettel, ahogyan korban hozzá illő kedves felesége a saját horgolásait mutatta plüssfoteleken és asztalkákon

²⁴ Demeter Béla (1910–1952) szociográfus publicista, magyarság-szervező, a magyar béke-előkészítés Erdély-szakértője. Noha magyar állampolgár volt, itthonról 1951-ben kiadták Romániának azért, hogy a Márton Áron elleni koncepciók perben koronatanúként felhasználhassák, ahol halálra kínozták; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_Béla, http://www.magyarorokseg.hu/fajlok/DemeterBela_laudacio.pdf (2016. február 15.) és <http://itthon.transindex.ro/?cikk=20845>, ill. Haas György: Egy elfeledett demokrata: Demeter Béla. In Magyar Szemle, 2012/11-12. szám http://www.magyarszemle.hu/cikk/20120228_egy_elfelejtett_demokrata_demeter_bela (2016. február 15.).

egyaránt, szeretetreméltó kispolgárokat sejtetett, nagyon kevés könyvvel otthon. El tudom hát képzelni, hogy ha Erdélyben másként alakul a sors, esetleg hivatásos politikus lesz.

- Vagy professzor, hiszen érdeklődése mégiscsak volt, engem például állandóan azzal gyötört, hogy ezt meg azt a könyvet szerezzem be.

- Ezek mind kisebbségi ügyekről szóltak?

- Igen, persze, nagy súllyal próbálta ezt földolgozni, és bármi jelent meg Magyarországon, kérte, hogy juttassuk el hozzá.

- Végezetül hadd kérdezzem még meg: nemzetközi tekintetben volt-e esetleg némi olyan ismeretséged, amire úgy emlékszel, hogy nagyon komolyan hatott rád?

- Még valami hazai dolgot beszélnék el előbb. Mint már mondtam, felismertük, hogy a jogi oktatásban lélektani, különösen társadalomlélektani oktatás is szükséges lenne. Első időkben én be is tettem ezt a programba, beiktatva a nem kötelező speciális kollégiumok közé, de végül is nem lett belőle semmi, mert nem foglalkozott vele senki. Később mindazonáltal lehetőségem nyílt arra, hogy beiktassuk a tanszéki munkába, és ezért közös népi kollégista múltunkra tekintettel fölhívtam Pataki Ferencet,²⁵ hogy ajánljon már valakit. Hát ő volt a specialista, őt meg is hívtam, de nem tudta vállalni. Ekkor ajánlotta maga helyett Hankiss Ágnes.²⁶ Így került ide utóbbi, miután kaptunk egy ötéves kutatási lehetőséget. Speciális kollégiumot tartott, majd bízattam, hogy jegyzetet is készítsen, ami el is készült.²⁷ Amikor az öt év letelt, kértem, hogy ha történetesen lennének jó kapcsolatai, úgy intézze el, hogy maradhasson továbbra is. De nem tudta elintézni, így el is került a tanszékről.

- Ez megbízás volt, vagy főállásszerű?

- Kutatói főállás, öt év meghatározott időtartamra. Kutatásra szóló státus volt, ami közben ő megpályázott egy ösztöndíjat is, amit azonban nem nyert el.

- Nos, akkor hát: kapcsolataid a nagyvilágból?

- Úgy kerültem Amerikába vendégprofesszornak, hogy megismerkedtem Shuman professzorral,²⁸ aki korábban idelátogatott azzal a céllal, hogy megismerje Közép-Európában a jogelméleti oktatókat. Megismerkedett így az NDK-s Hermann Klennerrel,²⁹ a lengyel Jerzy Wróblewskivel,³⁰ és végül hozzám irányították, s így velem is megismerkedett. Elintézte, hogy egy konferenciára kijussak, mert nekem nem volt a minisztérium részéről ehhez elégséges támogatottságom; és megszervezte azt is, hogy szocialista jogelméleti oktatás

²⁵Pataki Ferenc (1928–2015) szociálpszichológus professzor, akadémikus intézetigazgató; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Pataki_Ferenc_\(szociálpszichológus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Pataki_Ferenc_(szociálpszichológus)) (2016. február 15.).

²⁶Hankiss Ágnes (1950–) pszichológus, író; honlapja (https://hu.wikipedia.org/wiki/Hankiss_Ágnes -2016. február 15.) szerint „1974–1985 között az ELTE Jogtudományi Karán volt megbízott előadó a társadalomlélektan területén.”

²⁷Feltehetően Hankiss Ágnes: Társadalomlélektani alapismeretek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 156 o. művéről van szó.

²⁸Samuel [Irvine] Shuman (1925–) a Wayne State University professzora.

²⁹Hermann Klenner (1926–) marxista jogfilozófus, a berlini Humboldt-Egyetem tiszteletbeli professzora; vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Klenner (2016. február 15.).

³⁰Jerzy Wróblewski (1926–1990) jogászprofesszor, a lódzi egyetem dékánja/rektora; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Wróblewski (2016. február 15.).

legyen néhány egyetemen, ezzel a három kiválasztott professzorral. Így hát eljutottunk három egyetemre. Shuman azt tanácsolta, hogy először lengyel, aztán kelet-német, és végül magyar előadás legyen. Ezzel biztosította pozíciómat, azzal a többlettel, hogy én majd szintetizálom mindezt. Tényleg meg kellett próbálni valamiféle szintetizálást, hiszen Wróblewskit mindnyájan megismerhettük nagyon határozott formalizmusáról és pozitivistá jogelméleti stílusáról, Klenner pedig egy dogmatikus NDK-jogelméletet képviselt. Ehhez képest én a viszonylagos önállóságot, s ebben a jog és erkölcs viszonyát felvető kérdéseimmel bizony szintetizálást adtam.

Azt mondták, hogy jól sikerült a kurzus, s ezért a későbbiekben is tervezték, hogy meghívják bennünket, de a jelek szerint nem tudtak szponzort szerezni; így hát később már nem folytathattuk. Shumannal viszont a kapcsolatomban elmélyült. Később összeakadtam egy találkozás erejéig Fullerral,³¹ akivel kellemes konzultációt folytattam. Egyébként Shuman neve is jól csengő volt, mert jelentős munkát publikált a jogpozitivismusról,³² később viszont kikerült a jogelméletből, mert elment üzletembernek; azzal bizonyára többet keresett. Ám még így is találkoztam vele utóbb, mikor ellátogatott Magyarországra; de összefutottam vele még Görögországban is.

Említhetem még a német Weinbergert,³³ aki különös módon nagy jogtudományi gondolkodónak számított Ausztriában. Ez talán azzal is összefügg, hogy Ausztriában nincs igazán jelentős jogfilozófia, amióta Hans Kelsen kiment Amerikába. Nem utolsósorban jó kapcsolatba kerültem még a német Werner Krawietz professzorral,³⁴ akit javasoltam is egyetemünkön a díszdoktori címre, amit szociológiai jogelméletével és az aktuális témákhoz való kötődésével bőven kiérdemelt. Inkább szintetizáló módon nagyon termékeny és pozitív kifejtéseket ismertem meg tőle.

- Vajon Fullernél sikerült olyan kegyelmi állapotba kerülnötök, hogy valami nagyszerűt és egyszerűt kihozzál belőle?

- Nem, ez inkább kis konzultáció volt. Nagyon csodálkozott rajta, hogy Magyarországon egyáltalán ismerjük a nevét. Meséltem neki, hogy ismertetések is jelentek meg róla s ezt igencsak baráti gesztusként fogadta.

- Kellemes befejezés, merthogy mint tudod Fuller könyvére és megragadó kifejtésére magyarul és angolul én reagáltam annak idején.³⁵

Nos, kedves Tanár Úr, nagyon szépen köszönöm a kimerítő beszélgetést.

³¹ Lon L. Fuller (1902–1978) harvardi jogfilozófus; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Lon_L._Fuller (2016. február 15.).

³² Shuman, Samuel I.: *Legal Positivism. Its Scope and Limitations*. Wayne State University Press, Detroit, 1963. 265 o.

³³ Ota Weinberger (1919–2009) prágai jogfilozófus, 1968-as emigrálását követően grazi professzor; vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Ota_Weinberger ill. <http://www.ota-weinberger.com/> (2016. február 15.).

³⁴ Werner Krawietz (1933–) münsteri jogfilozófus professzor, a *Rechtstheorie: Zeitschrift für Logik, Methodenlehre, Kybernetik und Soziologie des Rechts*. Duncker & Humblot, Berlin, 1970– alapító szerkesztője, az ELTE díszdoktora (1997).

³⁵ Vö. Varga Csaba: Lon L. Fuller *The Morality of Law* (New Haven & London: Yale University Press 1964) viii + 202 [Storrs Lectures on Jurisprudence 1963]. In *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. szám, 407-408. o. {reprint in Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből. Jogfilozófiák, ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum*, Budapest, 1994, xix + 503 o. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/> (2016. február 15.), 66-67. o.} ill. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1970/3-4. szám, 449-450. o.